

Marksist Gelişme Kuramları I

GİRİŞ

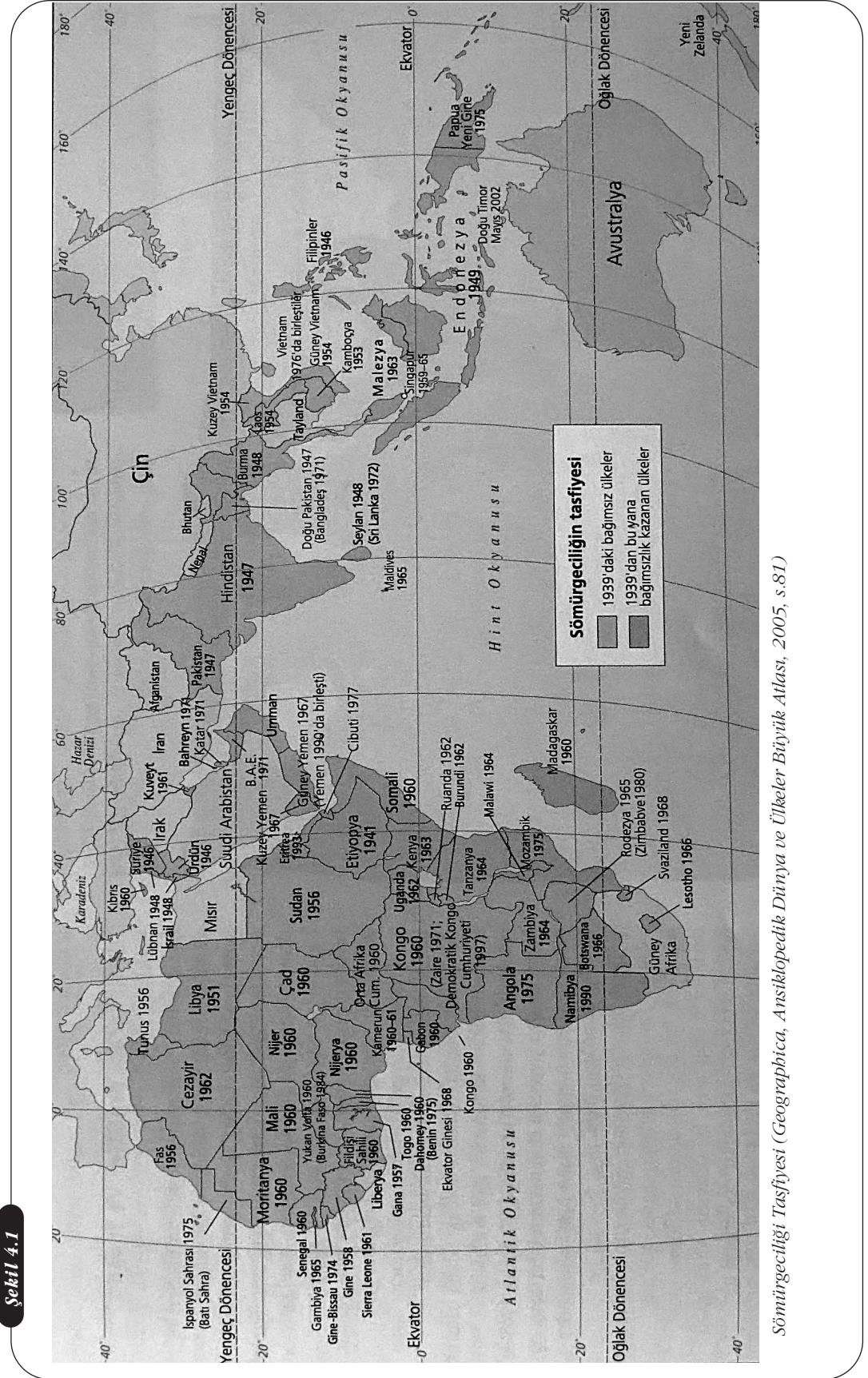
Bu ünite, Marksist kuramın Üçüncü Dünya toplumları üzerine yaptığı çalışmalara yer verilecektir. Marksist kuramın Üçüncü Dünya'ya bakışı önce emperyalizm kuramları çerçevesinde ele alınacaktır. Emperyalizm kuramları kapitalist üretim biçiminin gelişimi çerçevesinde, emperyalist yayılcılığın nedenleri üzerine odaklanmaktadır. İkinci olarak Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi Kuramına değinilecektir. Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi Kuramı ise ilk defa az gelişmiş toplumlar perspektifinden bakarak gelişmiş kapitalist merkez ülkelerle az gelişmiş çevre toplumlar arasındaki ilişkiyi çözümlenmeye çalışmışlardır. Son olarak da yapısalci Marksist yaklaşım etkisinde gelişen Eklemlenme Kuramına yer verilecektir. Eklemlenme kuramının toplumsal değişme yazınına katkıları üzerinde durulacaktır.

EMPERYALİZM KURAMLARI

Emperyalizm, gelişmiş kapitalist ülkelerin sömürge ülkeler üzerindeki politik hâkimiyetini açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Emperyalizmin başlangıcı genellikle 19. yy'ın sonları olarak verilir. 1870 ile 1900 yılları arasına bakıldığında Avrupa Devletleri'nin dünya yüzeyinin beşte birini ve dünyanın toplam nüfusunun onda birini yani yüz elli milyon insanı politik hâkimiyetleri altında tuttukları görülmektedir.

Bu tür sömürgeciliğin tasfiyesi genellikle II. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Aşağıdaki harita sömürgelerin politik olarak bağımsızlıklarını elde ettikleri, kendi ulus devletlerini kurdukları dönemleri göstermektedir.

Emperyalizm, gelişmiş kapitalist ülkelerin sömürge ülkeler üzerindeki politik hâkimiyetidir.

Sömürgeciliğin Tasfiyesi (Geographica, Ansiklopedik Dünya ve Ülkeler Büyük Atlası, 2005, s.81)

Marx'ın düşüncelerinden beslenen emperyalizm kuramları kapitalist toplumların kendileri dışındaki diğer toplumlarla kurdukları ilişkileri ve bunun nedenlerini açıklamaya çalışır. Emperyalizm kuramları aşağıda sıralanan farklılıklarına rağmen ortak bir bakış açısına sahiptir. Bu ortak bakış açısına göre sermaye ihracı, dış pazarların ele geçirilmesi, yeni bölgelerin keşfedilmesi gibi her türlü emperyalist yayılmacılık sermaye birikimini hızlandırır. Emperyalizm olgusu kapitalist toplumların içsel toplumsal ve politik çatışmalarını azaltıcı bir durum olarak ele alınır (Peet ve Hartwick, 2009, s. 164).

Emperyalizm kuramları çevre ülkeler açısından emperyalizmi nasıl değerlendirmektedirler araştırınız.

Rudolf Hilferding (1877-1941) emperyalizm üzerine düşüncelerini 'Finans Kapital' (1910) isimli çalışmalarında dile getirmiştir. Bu çalışmada dile getirdiği görüşleri Lenin ve Buharin'in emperyalizm analizlerinde etkili olmuştur. Hilferding finans kapital yani mali sermayenin güçlenişiyle emperyalizm politikası arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Özellikle bankalar örneğinden yola çıkarak mali sermayenin ekonomik alandaki büyüyen gücünü vurgulamıştır. Banka ve sanayi sermayesini birbirinden ayrı olarak değerlendirir, bankaların politika ve ekonomik gelişme üzerinde belirleyici bir güce sahip olduğunu iddia eder. Hilferding göre "altı büyük Berlin Bankasını ele geçirmek büyük sanayinin en önemli alanlarını ele geçirmek anlamına gelir" (Bottomore, 2002, s.246).

Hilferding kapitalist ekonominin büyüme döneminde sermayenin tekeller oluşturmak üzere yoğunlaşma eğilimi gösterdiği, finans ve sanayi sermayesi arasında daha sıkı bir ilişkinin geliştiği ve bu ilişkide finans sermayesinin daha ağır basan taraf olduğu bir süreçten bahseder. Bu süreç içinde göze çarpan "anonim şirketlerin ve banka kredisinin piyasaya çıkmasıyla kredi parasının büyük ölçüde genişlemesi, sermayenin büyük şirketlerde artan ölçüde merkezileşmesi ve yoğunlaşması, sanayi dallarının bütünü kontrol eden kartel ve tröstlerin oluşması ve bankaların ekonomik sistemdeki büyüyen gücü" (Bottomore, 2002, s.246) gibi özelliklerdir.

Hilferding endüstriyel kapitalist gelişmenin belirli aşamasındaki değişimlerin sonucunda mali sermaye olarak da adlandırılabilir finans kapital, sanayi sermayesinin önüne geçtiğini belirtir. Hilferding'e göre "sanayi sermayesinin sürekli olarak büyüyen ve gelişmekte olan unsurları bu dönemde sanayi sektörüne ait değildir. Bu koşullarda kapitalizm sahip olduğu sermayeyi yalnızca sahip oldukları ve mülkiyetlerini temsil eden bankalar ve finans kurumlarıyla yön vermektedir. Yani banka sermayesi ya da altın sermayesi olarak da tanımlanabilecek bir sermayeyle böylelikle bu durum sınırlı sermayeyi finansal bir sermayeye dönüştürmektedir" (Hilferding 1910, aktaran Aguiton, 2005, s.91) Mali sermayenin bu güçlenişi endüstrileşmiş kapitalist ülkelerden sömürgelere sermaye ihracatını getirmiştir.

Hilferding'e göre finans kapitalin yayılmacı politikaları sürdürebilmesi ve yeni sömürgeler elde edebilmesi için güçlü bir devlet yapısı gerekmektedir. Bu durum tamamen ekonomik nedenlerden kaynaklanmaktadır. Çünkü; güçlü bir devlet yapısının olmadığı durumlarda finans kapitalin kârı azalabilir bu da rekabet gücünü azaltır. Sermaye ihracı, dış pazarların ele geçirilmesi gibi her türlü emperyalist yayılmacılık sermaye birikimini hızlandırır bu da kapitalizmin yayılma dönemlerinde krizlerden daha az etkilenmesini sağlar.

Hilferding'e göre kapitalist ekonominin büyüme döneminde sermaye tekeller oluşturmak üzere yoğunlaşma eğilimi göstermiştir, finans ve sanayi sermayesi arasında daha sıkı bir ilişkinin gelişmiştir ve bu ilişkide finans sermayesinin daha ağır basan tarafı olmuştur.

Hilferding teknelci kapitalizmin devlet ve burjuvazi sınıfı arasındaki ilişkileri değiştirdiğini iddia eder. Finans kapital ortaya çıkmadan önce burjuvazi devletin gücüne karşıdır ve liberal ideolojiye göre devlet ekonomik alandan dışlanır bu alana müdahale yapılması istenmez. Fakat finans kapital dünya pazarlarında ayrıcalıklı bir yer edinmek ve daha iyi rekabet edebilmek için devletin gücüne ihtiyaç duyar. Bunun için Hilferding'e göre 'mali sermaye özgürlük değil, egemenlik ister'.

Viladimir I. Lenin (1870-1924) kapitalizmin küresel olarak yayılma nedenlerini açıklamaya çalışmıştır. Bunu açıklarken Marx'tan etkilenen Lenin, kapitalizmin küresel düzeyde yayılmasının, kendinden önceki üretim tarzlarını yıkacağını ve kendisini yerleştireceğini belirtir. Lenin'e göre emperyalizm temel olarak ekonomik bir olgudur ve kapitalizmin belirli bir aşamasını oluşturur. Bir başka ifadeyle emperyalizm, kapitalist sistemin kâr oranlarıyla ilgili olarak yaşanan krizlere bulunduğu çözümdür. Lenin; kapitalizmin denizasını yayılmasının, kâr oranlarının düşmesinin önüne geçeceğini iddia eder. Emperyalizm küresel düzeyde pazarın kontrol edilmesini, ucuz emek ve ucuz hammaddeye erişilmesini sağlar (Webster, 1990). Lenin kapitalizm ve emperyalizm arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklar:

1. Gelişmiş ülkelerdeki kapitalist girişimciler Avrupa devletlerinin politik ve askeri güçlerinin desteğiyle kolonilere sermaye ihraç ederler.
2. Bu durum kolonilerden son derece elverişli koşullarda hammadde elde edilmesine neden olur.
3. Aynı zamanda sermayenin kolonilere nüfuz etmesine destek olacak demiryolları, karayolları ve limanlara ihtiyacı vardır.
4. Bu gelişmeler sermayenin uluslararası teknelci şirketlerin elinde merkezleşmesine ve yoğunlaşmasına neden olur." (Webster, 1990, s.82).

Lenin emperyalizmi, kapitalizmin en yüksek aşaması olarak tanımlamıştır. Bu aşamada karteller, tekeller ve bankalar bütün ekonomik alanın temel kuruluşları olmuşlardır. Lenin'e göre emperyalist yayılmacılığın temel nedeni, teknelci firmaların kâr oranlarını artırmak için, sermayelerini dünyanın başka bölgelerine ihraç etmeleridir (Larrain, 1998, s. 67).

Lenin emperyalizmin beş temel özelliğini tarihsel gelişim süreci içinde şu şekilde açıklamıştır:

1. Üretim ve sermayenin yoğunlaşması öyle yüksek bir aşamaya gelmiştir ki, ekonomik hayatta belirleyici bir rol oynayan tekelleri yaratmıştır.
2. Banka sermayesi ile sanayi sermayesinin birleşip kaynaşması ve bu 'mali sermaye' temeli üzerinde bir mali oligarşinin yaratılması,
3. Meta ihracatından ayrı olarak sermaye ihracının istisnai bir önem kazanması,
4. Dünyayı aralarında paylaşan uluslararası teknelci kapitalist birliklerin kurulması,
5. En büyük kapitalist devletler arasında bütün dünyanın toprak bakımından paylaşımının tamamlanmasıdır" (Lenin, 1979, s.116 aktaran Ercan, 1996, s. 169)

Rosa Luxemburg (1871-1919) ucuz hammadde ve işgücü arayışını kabul etmekle birlikte emperyalizmin temel nedeninin farklı olduğunu düşünmektedir. Kapitalizm kaçınılmaz olarak fazla meta üretimi yapar. Bu fazla üretimin, metropollelerin kendi iç pazarlarında tüketilememesi, artı değer elde edileceği yeni dünya pazarlarına yönelmesini gerektirmiştir. Luxemburg'a göre bu yeni dünya pazarları diğer kapitalist ülkeler değildir. Aksine bu fazla üretim, Luxemburg'un *doğal ekonomi* olarak adlandırdığı kapitalist olmayan pazarlar içinde tüketildiğinde daha fazla artı değer elde edilmesini, dolayısıyla sermaye birikimini sağlar.

Lenin emperyalizmi temel olarak ekonomik bir olgu olarak tanımlar ve kapitalizmin belirli bir aşamasını oluşturduğunu iddia eder.

Lenin'e göre emperyalizm karteller, tekeller ve bankaların bütün ekonomik alanın temel kuruluşları olduğu kapitalizmin en yüksek aşamasıdır.

Doğal ekonomi, kendine yeterli, üretimin daha çok ihtiyaçlara göre yapıldığı, tarımla endüstrinin ayrılmadığı toplumlara ifade etmektedir.

Bir başka ifade ile kapitalizm artı değer elde edebilmek için ürettiği metalleri kapitalist olmayan üretim biçimi içindeki bireylere satmak durumundadır. Bu durumda kapitalist birikim, kapitalist olmayan üretim biçimlerinin varlığına bağlıdır. Luxemburg tamamen kapitalist üretim biçiminin hâkim olduğu bir dünyada emperyalizmden bahsetmenin mümkün olamayacağını vurgular. Böylesi bir dünya, kapitalizm öncesi bütün üretim biçimlerinin dolayısıyla emperyalist yayılmanın bittiğini temsil eder. Bu da temel olarak, kapitalist üretim biçiminin kendisinin sonunu getirmesi anlamına gelmektedir. Çünkü; artı değer elde edilebileceği koşullar artık yoktur, sermaye birikimi duracak, üretici güçler gelişmeyecek, kapitalist ekonomi çökecektir. Bu açıklamada da görüleceği gibi Luxemburg, emperyalist yayılmacılığın tükenişiyle kapitalist ekonominin çöküşünün birbiriyle yakından ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla Luxemburg'a göre, kapitalizmin yıkılması sonucunda sosyalizm kaçınılmazdır. Ama sosyalizmin, işçilerin yürüttükleri politik mücadelenin sonucunda değil, gelecekte bir gün kapitalizm öncesi üretim biçimleri ortadan kalktığında kapitalist ekonomi de çökeceği için kaçınılmazdır. (Larrazin, 1998, s. 64-65, 69). Bunlara ek olarak Luxemburg, emperyalist yayılmacılık sürecinde militarizmin tarihi bir rolü olduğunu belirtmiş ve siyasi kontrol, askeri işgal ve dış borçlar arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.

Nikolay Buharin (1888-1938) emperyalizmi ileri derecede gelişmiş ve belirli bir düzeyde üretim örgütlenmesini gerçekleştirmiş finans kapitalizmin bir politikası olarak tanımlar. Emperyalist yayılma sonucunda bu politika, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini yıkar. Dünya ekonomisi olarak da adlandırdığı kapitalizmi, dünyanın bütününde hâkim olan üretim ilişkileri ve bunlarla uyumlu değişim ilişkilerinden oluşan bir sistem olarak tanımlar. Bu sistem içinde kapitalist ülkeler metallerini satmak, hammadde elde etmek ve kendi ulusal sermayelerini artırmak için sermayenin yeniden değerlendirileceği pazar için diğer toplumlara ihtiyaç duyarlar. Bunun sonucunda sistem ekonomik olarak iki ayrı ülke tipi yaratmıştır: "Bir yanda örgütlenmiş ve birbirine içten içe bağlı birkaç ekonomik büyük güç (büyük uygar devletler) ve öbür yanda tarımsal ya da yarı-tarımsal bir düzen içinde yaşayan geri kalmış ülkeler" (Bukharin, 1975, s.29 aktaran Ercan, 1996, s.166)

Luxemburg, emperyalist yayılmacılık sonucunda bütün doğal ekonomileri ortadan kalkmasının kapitalist ekonominin çöküşüne neden olacağını iddia eder.

Buharin'e göre emperyalizm ileri derecede gelişmiş ve belirli bir düzeyde üretim örgütlenmesini gerçekleştirmiş finans kapitalizmin bir politikasıdır.

Emperyalizm olgusu Marksist olmayan bakış açıları tarafından nasıl açıklanmaktadır araştırınız.

2 SIRA SİZDE

Yeni Emperyalizm kuramını araştırınız.

3 SIRA SİZDE

BAĞIMLILIK OKULU

Latin Amerikalı akademisyenler ve ekonomistler tarafından 1960'larda geliştirilen Bağımlılık Okulu temel olarak Latin Amerika'nın azgelişmişliğini açıklamaya çalışmıştır. Bağımlılık Okulu'nun, gelişme yazınında, azgelişmişlik perspektifinden bakarak analiz yapmaya çalışan ilk yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Bu çerçevede hem modernleşme okulunu hem de klasik emperyalizm kuramlarını eleştirmişlerdir.

Emperyalizm kuramları emperyalist yayılma ve hâkimiyet üzerine odaklanırken, Bağımlılık Okulu bu yayılma sonucunda azgelişmiş ülkelerin yaşadıkları sorunlar üzerine yoğunlaşmıştır. Modernleşme Okulu'nun 'gelişmemenin önündeki engeller geleneksel olan değerlerdir' ve 'gelişmiş, modern toplumlar geleneksel toplumların gelişmesi için model oluşturur ve onları destekler' iddialarına karşı çıkmışlardır.

Bağımlılık Okulu'na göre azgelişmişlik merkez ve çevre ülkeler arasında kurulan bağımlı ilişkiden kaynaklanmaktadır.

Bağımlılık Okulu'na göre Batı'nın modern, gelişmiş, endüstriyel toplumlarının ilerlemesi azgelişmiş ülkelerdeki ekonomik artığın bu ülkelere aktarılmasıyla mümkündür. Bu durum, merkez ülkelerin gelişmesine, çevre ülkelerinse az gelişmesine neden olmaktadır. Az gelişmiş ülkeler, modernleşme okulunun iddia ettiği gibi gelişmişlik aşamalarının herhangi bir basamağında yer alan ve gelecekte birgün Batı toplumları gibi gelişmeleri beklenen toplumlar değildir. Çevre ülkelerde sürekli olarak varolan az gelişmişlik durumudur. Bağımlılık Okulu ve Modernleşme Okulu arasındaki benzerlikler ve farklılıklara aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4.1
Modernleşme Okulu ve Bağımlılık Okulu'nun karşılaştırması (So, 1990, s. 107)

	Modernleşme Okulu	Bağımlılık Okulu
Benzerlikler		
Araştırma alanı	Üçüncü Dünya'da gelişme	Üçüncü Dünya'da gelişme
Metodoloji	Üst düzeyde soyutlama, genel gelişme sürecine odaklanma	Üst düzeyde soyutlama, genel gelişme sürecine odaklanma
Zıtlıklardan oluşan teorik yapı	geleneksel- modern	merkez-çevre
Farklılıklar		
Teorik arkaplan	evrimci ve işlevselci kuramlar	ECLA programı ve radikal neo-Marksist kuramlar
Üçüncü Dünya'da yaşanan problemlerin kaynağı	içsel faktörler	dışsal faktörler
Diğer uluslarla kurulan bağlantılar	genellikle yararlı	genellikle zararlı
Gelişmenin yönü ile ilgili öngörüler	iyimser	kötümser
Üçüncü Dünya'nın sorunlarının çözümüne dair öneriler	batı dünyası ile daha çok bağlantı kurulması	merkezle bağlantının azaltılması, sosyalist devrim

Bağımlılık Okulu Modernleşme Okulu'nun eleştirisini yaparak az gelişmişliği açıklamaya çalışırken iki temel kaynaktan beslenmiştir. Bunlardan birincisi **ECLA**'nın (Economic Commission for Latin America- Latin Amerika Ekonomik Komisyonu) yaptığı çalışmalarıdır. ECLA, Birleşmiş Milletler desteğinde 1948 yılında kurulan bir komisyondur. Başkanlığını **Raul Prebisch**'in yaptığı bu komisyonun temel amacı az gelişmişliğe ve bununla beraber ortaya çıkan sorunlara çözüm önerileri sunmaktır. Bu çerçevede serbest ticaret, az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarını engelleyen en önemli faktördür. Serbest ticaret ancak, ekonomik yapıları birbirine yakın olan ülkeler arasında gerçekleştiğinde ekonomik kalkınma için yararlı sonuçlar verir. Bunun tersi durumda serbest ticaret gelişmiş ülkelerin yararına işlerken az gelişmiş ülkelerin aleyhindedir.

Raul Prebisch'e göre Latin Amerika'nın gelişmemesinin nedeni ürettiği ham ve yarı-mamul ürünleri merkez ülkelere serbest ticaret koşulları gereği değerinden daha düşük fiyatlarla ihraç etmesidir. Merkez ülkelerse ürettikleri makine ve donanımları değerinden daha yüksek fiyatla az gelişmiş çevre ülkelere satmak istemektedirler. Böylesi serbest ticaret anlayışı, uluslararası düzeyde verimlilik artışının çevre ülkeler için yararlı olacağına dayanmaktadır. Ama eşitsiz koşullar içinde yürütülen bu serbest ticaret anlayışı çevre ülkelerin ödemeler bütçesinde büyük açıklara neden olmakta ve sanayileşmelerinin önünde bir engel oluşturmaktadır (Ersoy, 1991).

ECLA'ya göre bu durum ancak yapısal bir değişimle ortadan kalkabilir. Yapısal değişim olarak önerilen modelde ithalata dayalı sanayileşmedir. Buna göre çevrede kal-

ECLA'ya göre az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını engelleyen en temel faktör serbest ticaret olgusudur.

Frank, ekonomik artığa el konulması, metropol uydu kutuplaşması ve değişimin sürekliliği çerçevesinde az gelişmişliği açıklar.

Frank'a göre, çevre kapitalist bölgelerin az gelişmişliği üç çelişkiyle tanımlanabilir. Birinci çelişki, çevrenin ekonomik artığına el koyulmasıdır. (Peet ve Hartwick, 2009, s. 166). Frank'ın 'bağımlılık zinciri' olarak adlandırdığı yapı içinde yerel elitler, kırsal nüfusun elinden artığı almakta ve bu artığın metropol ülkelere aktarılmasında bir çeşit aracı rolü oynamaktadır. 'Bağımlılık zinciri' kırsal nüfusun daha da yoksullaşmasına neden olmaktadır. *Metropoller* ve onlara bağımlı *uydular* dünyası içinde ekonomik artığa sürekli olarak el konulmakta bu durum da uyduların az gelişmişliğine neden olmaktadır (Webster, 1990, s.85-86).

Frank'ın sözünü ettiği ikinci çelişki, metropol uydu kutuplaşmasıdır. Kapitalizm, tarihsel süreç içinde merkezin gelişmesine neden olurken aynı zamanda çevrenin az gelişmesine neden olur. Bu durumda merkez-çevre arasındaki ilişki ne kadar azalır ya da zayıflarsa çevrenin gelişme olasılığı o kadar artar. Bu ilişki tarihsel olarak ancak savaş dönemlerinde, coğrafi olarak da çevrenin merkeze uzak olması durumunda zayıf olabilir. Geçmişte merkezle ilişkisi çok daha güçlü olan bölgeler bugün diğerlerinden daha da fazla az gelişmiş bölgelerdir ve Frank bu durumu *ultra az gelişmişlik* olarak tanımlar.

Üçüncü çelişkiyse değişimde sürekliliktir. Kapitalist sistem yayılmaya devam ettikçe, çevre ülkelerin ürettiği artığa el koymanın yeni yolları bulunacak ve yapısal az gelişmişlik varlığını sürdürecektir (Peet ve Hartwick, 2009, s.167).

Frank'ın *az gelişmişliğin gelişmesi* olarak adlandırdığı bu durumun gerçek bir gelişmeye dönüşebilmesi, çevre ülkelerin küresel kapitalist sistemden ayrılarak daha özerk bir ekonomi içinde yer almalarıyla mümkün olabilir.

Frank'ın geliştirdiği bağımlılık kuramı, üretilen artığa el koymanın ekonomik mekanizmalarını yeterince açıklayamadığı için eleştirilmiştir. Çevrenin artığına faiz ya da kâr gibi doğrudan yollarla el konulmaktadır. Bazı durumlardaysa artığa el koymanın mekanizmaları doğrudan gözlemlenemeyebilir. **Arghiri Emmanuel** (1911-2001) *eşdeğer olmayan değişim* kavramıyla bu tür durumları açıklamaya çalışmıştır. Emmanuel'e göre ticaret yoluyla gerçekleşen eşdeğer olmayan değişim, artığa el koymanın gizli bir mekanizmasıdır. Ticaret, merkez ülkeleri daha zenginleştirmekte, çevre ülkeleriye daha da yoksullaştırmakta ve gelişmelerine engel olmaktadır. Ticaret yoluyla merkez çevre arasında tam bir sermaye hareketliliği görülürken emek hareketliliği hiç yoktur. Merkez ve çevre ülkelerinde işçilerin aldığı ücretler arasında çok büyük uçurumlar vardır. Bir yandan, çevre ülkelerde düşük ücret alan çok sayıda işçi tarafından üretilen ürünler merkez ülkelere ihraç edilmektedir. Diğer yandansa merkezde yüksek ücret alan az sayıda işçinin ürettiği ürünler ithal edilmektedir. Bu durumda yapılan ticari anlaşmalar merkezde üretilen yüksek ücretli ürünlerin lehineyken çevrede üretilen düşük ücretli ürünlerin aleyhine gerçekleşmektedir. Çevre ülkelerin ürünlerini diğerlerinden daha düşük fiyata satmak durumunda kalmaları, merkez ülkelerin ürünleriniye diğerlerinden daha yüksek fiyata almak zorunda olmaları, bu ülkelerin gelişmesine engel olmaktadır (Peet ve Hartwick, 2009, s.171).

Fernando H. Cardoso (1931-) *bağımlı gelişme* kavramıyla Frank'ı eleştiren Bağımlılık Okulu temsilcisidir. Frank'ın yaptığı genellemelerin tersine Cardoso, hem bağımlılığın, hem de gelişmenin aynı anda var olduğunu; bağımlılık ve gelişmenin birbirini dışlaması gerektiğini belirtir. Cardoso'ya göre artık dünyada tek bir merkez emperyalist yapı yerine çıkarları çatışan çok merkezli bir yapı var. Bu durum büyük tekeller ve çokuluslu şirketlerin çevrede sanayi yatırımlarına yönelmelerine neden olmakta ve çevrenin iç pazarı da önemli hale gelmektedir. Bunun sonucu çevre ülkelerdeki bazı sektörlerde ulusal egemen sınıf ve uluslararası ege-

Eşdeğer olmayan değişim çevre ülkelerde üretilen ekonomik artığa el koymanın gizli bir mekanizmasıdır.

Bağımlı gelişme merkez konumundaki kapitalist ülkelerin ihtiyaçları çerçevesinde bazı sektörlerde görülebilen gelişmeyi ifade eder.

men sınıfın ortak çıkarları gereği gelişme yaşanmaktadır. Özellikle Brezilya üzerinde yaptığı çalışmalardan bu sonuca varan Cardoso bağımlı gelişme için Üçüncü Dünya ülkelerinin özgül koşullarına bakılması gerektiğini iddia eder. Frank ise az gelişmişliğin gelişmesini vurgulayarak çevrenin dinamiklerini gözardı etmiştir.

Celso Furtado (1920-2004) az gelişmişliğin tarihsel bir durum olduğunu ve süreç içinde analizinin yapılması gerektiğini iddia eder. Az gelişmişliğin tarihsel süreç içindeki durumunu anlamak için, toplumsal yapıdaki temel güç kaynaklarına kimlerin sahip olduğuna ve kontrol ettiğine bakmak gerekir. Çünkü; bu durumun kendisi bağımlılığa neden olmaktadır. Bu temel güç kaynakları teknoloji, finansal kaynaklar, piyasa ve ucuz emek kaynaklarıdır.

Bağımlılık Okulu temsilcilerinden biri olan **Theotonio dos Santos** (1936-) merkez ve çevre arasındaki ilişkinin, bağımlılığın mekânsal bir biçimi olduğunu varsayar. Bu mekânsal yapı içinde hâkim olan ülkeler, ekonomik büyümeyi kendi kendilerine sağlarken egemenlik altındaki bağımlı ülkeler, ancak hâkim olan ülkelerdeki değişimin bir yansıması şeklinde büyüme gösterirler (Dos Santos, 1971, s.226 aktaran So, 1990, s.98). Latin Amerika'nın kapitalist dünya ekonomisine dâhil oluşu sömürgecilikle başlasa bile ticaret bundan daha etkili olmuştur. Ticaret, ekonominin Latin Amerika'da yaşayan insanların ihtiyaçlarına göre değil merkez ülkelerin ihtiyaçlarına göre biçimlenmesine neden olmuştur. Bağımlılık sonucu Latin Amerika'nın sınıf yapısı yoksul köylüler yığını ve refahı elinde tutan küçük bir elit tabaka şeklini almıştır (Peet ve Hartwick, 2009, s. 166-167). Dos Santos bağımlılığı eşitsiz ve bileşik gelişme kavramlarıyla açıklamaya çalışır. *Eşitsiz gelişme*, sistem içinde bazı parçaların gelişmesinin ancak diğer parçaların geri kalmasıyla mümkün olduğunu ifade etmektedir. *Bileşik gelişmeye* "geri kalmış, bağımlı sektörlerden en gelişmiş ve egemen olanlara kaynakların aktarılmasıyla bu eşitsizliklerin birleşmesidir" (Ercan, 1996, s.151)

Samir Amin (1931-) diğer Bağımlılık Okulu kuramcılarına benzer biçimde dünya ekonomik sistemini merkez sistemler (self centered) ve çevre sistemler olarak ikiye ayırmaktadır (Cirhinlioğlu, 1999). Amin'e göre merkez sistemin özellikleri şunlardır: Üretim, kitlesel tüketime yönelik olarak yapılmaktadır. Üretimde ve ekonomik alanda kendileri belirleyici konumdadırlar. Merkez sistemler hem kendi tüketim mallarını üretirler hem de tüketim mallarının üretimiyle tüketim mallarını üretmeye yönelik sermaye mallarının üretimini gerçekleştirirler. Amin bu durumda merkez sistemlerin sermaye birikimlerinin özmerkezli olduğunu belirtir. Özmerkezli ekonomiler tarafından, kendi çıkarlarına uygun eşitsiz bir şekilde belirlenen dış ticaret, merkezdeki sermaye birikimine bağımlıdır. Fakat aynı zamanda sermayenin yeniden üretimine aracı olur. Toplumsal sınıflar arasındaki farklar çevredeki kadar keskin değildir. Çünkü; emek sermaye arasındaki çelişki en aza indirilmiş durumdadır.

Bunun tersine, çevre sistemlerde ekonomik alan ve üretim, merkez sistemlerin ihtiyaçlarına göre biçimlenmiştir. Bir başka ifadeyle dış dinamiklerle belirlenmektedir. Merkez sistemlerle kurulan ilişkiye bağımlıdır. Düşük ücret politikaları nedeniyle sınıflar arasındaki farklar çok belirgindir. Çevre sistemlerde üretilen ekonomik artığa merkez sistemler tarafından el konulduğu için, merkez sistemler arasına girebilmeleri çok zordur. Bu nedenle çevre sistemlerde çarpık, bozuk gelişme görülür. Endüstriyel sektörde yapısal dengesizlikler ve yetersiz büyüme; hızlı kentleşme; yetersiz gıda üretimi; yerel elitlerin çıkarlarına uygun olarak belirlenmiş gelir dağılımı; yerel bürokratların artan harcamaları ve bunun sonucunda ortaya çıkan dış yardımlara olan bağımlılık. Ayrıca çevre sistemlerde ulusal bir kapitalist sınıfın

Bağımlılık, eşitsiz ve bileşik gelişme sonucunda ortaya çıkan bir durumdur. Merkez ve çevre ülkeler arasındaki ticaret az gelişmişliğe neden olan temel mekanizmadır.

varlığından bahsedebilmek zordur. Çünkü; üretilen artı değere el konulması üretim yapısında bir dengesizliğe neden olmuştur. Amin'e göre çevre sistemlerin bu durumdan kurtulmalarının önkoşulu merkez sistemlerle olan bağlarını koparmalarıdır. Amin burada, tek tek çevre sistemlerin ekonomik bağımsızlığını yetersiz görmekte; çevreden başlayan hareketlerle bütün dünya sisteminin değişmesi gerektiğine inanmaktadır.

Bağımlılık Okulu'nun çalışmaları Üçüncü Dünya'nın sosyal bilimlere yaptığı ilk önemli katkı olarak değerlendirilmektedir. Hettne bu durumu *akademik emperyalizm* olarak adlandırmaktadır. Buna göre "azgelişmiş ülkeler hakkında bilgi üretme, onlar adına sorunlara bakma tekeli, yani gelişmiş kapitalist ülke aydınları ve araştırma merkezlerinin başkalarını tanımlama ve açıklama, onlara reçeteler sunma tekeli" Bağımlılık Okulu'nun yaptığı çalışmalarını sorgulanmaya başlamıştır (Hettne ve Blömstorm, 1984, 197 aktaran Ercan, 1996, 156). Azgelişmişlik durumunun içsel koşullar ya da faktörlerden kaynaklanmadığını aksine tarihsel bir sürecin, uluslararası kapitalist sistemin gelişiminin bir sonucu olduğunu göstermişlerdir.

Bağımlılık Okulu yukarıda sıralanan katkılarının yanı sıra bir dizi eleştiriye tabi tutulmuştur (Peet, 1992; Ersoy, 1992; Ercan, 1996). Öncelikle Bağımlılık Okulu "gelişmenin geleneksel kriterlerini koyan Aydınlanma ve 19. yy. sosyal teorisinin olumsuz nosyonlarından köklü bir kopuşu" gerçekleştirmediği için eleştirilmiştir (Ercan, 1996, s.159).

Bağımlılık Okulu, Modernleşme Okulu'nun kavram ve tezlerine tamamıyla karşı çıkmış ve bunları tersine çevirerek yenilerini geliştirmeye çalışmıştır. Tam da bu noktada Bağımlılık Okulu temsilcileri Modernleşme Okulu'nun yetersizliklerini yeniden ürettiği için eleştirilmişlerdir (Ersoy, 1991, s.17-19). Bu eleştiriler şu şekilde özetlenebilir:

Modernleşme Okulu geleneksel ve modern toplumlar ikiliğinden yola çıkarak geleneksel toplumları gelişmişlik çizgisinde modern toplumlardan daha geride kalan ama dışarıdan alınacak destekle onların gelişme aşamalarına gelebilecek toplumlar olarak tanımlar. Bağımlılık Okulu bu ikili toplum modelini eleştirir ve azgelişmişlik ve gelişmişliğin "aynı madalyonun iki yüzü olduğunu" (Ersoy, 1991, s.18) iddia ettiği teklî görüşü savunur. Bu durum Bağımlılık Okulu'nu tek bir üretim biçiminin yani kapitalizmin merkezde gelişmeye, çevredeyse azgelişmişliğe neden olduğu noktasına götürmektedir.

Bağımlılık Okulu; Modernleşme Okulu'nu, ulusal düzeyde analizler yaptığı, geleneksellik durumunu içsel faktörlerle açıklamaya çalıştığı ve bütünsel bir bakış açısı getirmediği için eleştirmektedir. Buna karşılık Bağımlılık Okulu, azgelişmişliği dışsal faktörlere bağlı olarak açıkladığı için, benzer biçimde bütünsel olamama eleştirisine tabii olmuştur. Dışsal faktörlere bu kadar vurgu yapılması hem Üçüncü Dünya'da olan gelişmeyi görmeyi engellemekte, hem de varolan heterojen yapının gözardı edilmesine neden olmaktadır. Modernleşme Okulu, gelişmiş ülkeler dışındaki bütün toplumları, aralarındaki farklılıkları yok ederek, 'geleneksel toplumlar' olarak tanımlarken, Bağımlılık Okulu'da benzer bir yaklaşımla bütün Üçüncü Dünya ülkelerini 'azgelişmiş toplumlar' olarak tanımlamakta, bu yapının içindeki heterojenliği, farklılığı yok etmektedir.

Modernleşme Okulu, modern toplumlardan geleneksel toplumlara sermaye, teknoloji ve bilgi aktarımı yapılarak geleneksel toplumların modern topluma dönüştürüleceğini iddia eder. Bir başka deyişle bütün toplumlar, modern toplum olduğunda kapitalist bütünleşme sağlanacaktır. Modernleşme Okulu Batı toplumlarını ideal bir toplum modeli olarak sunmakta ve onların geçirdikleri gelişme aş-

Modernleşme Okulu gelişmiş modern toplumlar dışındaki bütün toplumları 'geleneksel toplum' olarak tanımlarken, Bağımlılık Okulu'da benzer biçimde gelişmiş kapitalist toplumlar dışındaki bütün toplumları 'azgelişmiş toplum' olarak tanımlar.

malarını da geçilmesi gereken süreçler olarak göstermektedir. Bağımlılık Okuluysa az gelişmişliğin nedeni olarak tam da bu uluslararası ilişkileri gösterir. Az gelişmişlikten kurtulabilmek için kapitalist toplumlarla bağlantıların koparılması gerekmektedir. Ersoy'a göre "bunun altında da ulusçu bir kapitalist gelişme isteğine yönelik bir ideoloji vardır" (1991, s.18). Burada Bağımlılık Okulu aslında, "normal gelişmeyi klasik kapitalist gelişmeyle özdeş tuttuğu" (Ersoy, 1991, s.19) için, çevre ülkelerde bu bağımlılık ilişkisi devam ettiği sürece normal bir kapitalist gelişmenin mümkün olamayacağını göstermeye çalışmışlardır.

Bağımlılık Okulu bünyesindeki kişiler çevre ülkelerde gelişmenin mümkün olmadığını iddia ettikleri için eleştirilmişlerdir. **Bill Warren**'a göre Bağımlılık Okulu'nun öngördüğünün tersine birçok az gelişmiş ülkede kapitalist gelişme olmaktadır. Sömürgecilik, yerli kapitalist gelişmede önemli bir rol oynamıştır. Gelişmenin önündeki engeller Üçüncü Dünya'nın kendi içsel koşullarından kaynaklanmaktadır. Bağımlılık Okulu'nun merkezle kurulan bağımlılık ilişkisini gelişmemenin nedeni olarak göstermesinin temelinde bu içsel faktörleri gözardı etmeleri vardır. **Gabriel Palma**'da Bağımlılık Okulu'nu benzer biçimde eleştirmektedir. Kapitalizmin çevre ülkelerde üretici güçleri geliştirebileceğini, bunun da ekonomik büyüme yaratabileceğini iddia eder. Frank'ın çevre ülkelerde kapitalist gelişmenin mümkün olmadığı, mümkün olan tek şeyin az gelişmişlik olduğu yönündeki vurgusu, onun teorisinin mekanik olmasından kaynaklanmaktadır. Frank aslında dışsal yapıların içsel yapılar tarafından belirlendiğini öne sürerek mekanik bir açıklama yapmıştır. (Ersoy, 1991).

Bu eleştirilerden en belirginini **Ernesto Laclau** (1935-) tarafından yapılmıştır. (Ersoy, 1991; Peet, 1991; Ercan, 1996). Laclau, üretim ilişkileri çerçevesinde feodalizm ve kapitalizmin birbirinden ayrı üretim ilişkilerini içerdiğini belirtir. Laclau'ya göre Frank, kolonilerin kapitalist dünya pazarıyla bütünleşmeleriyle, Latin Amerika'da kapitalist üretim ilişkilerinin yaratılmasını birbirine karıştırmaktadır. Laclau güçlü olan ülkenin ticari avantajlarını kullanarak ekonomik artışı sömürmesinin feodal ekonomilerde de görülebilecek bir durum olduğunu belirtir. Önemli olan transfer edilen artığın nasıl üretildiği ve üretim sistemi içinde gelişmeyi sınırlandıracak belirli özelliklerin olup olmadığıdır. Laclau, Üçüncü Dünya'da kapitalist gelişmenin tam anlamıyla gerçekleşmediğini belirtir. Üçüncü Dünya ülkelerinde ücretli işçi, varlığını, hem aldığı ücretiyle hem de kapitalist olmayan ilişkilerden elde ettiği maddi kaynaklarla sürdürebilir. Bu durum ücretlerin düşük olmasına neden olmakla birlikte aynı zamanda ücretli işçiden elde edilecek artığın tamamıyla sömürülmesini sağlayacak olan kapitalist gelişmeyi sınırlandırabilir. Özetle Laclau Üçüncü Dünya'da kapitalist üretim biçiminin kapitalist olmayan üretim biçimiyle eklemlenerek birarada bulunabileceğini belirtir. Bu ünitenin ilerleyen bölümlerinde 'Eklemlenme Kuramı' başlığı altında bu konu daha detaylı ele alınacaktır.

Laclau'nun getirdiği bir başka eleştiri Bağımlılık Okulu'nun kapitalist üretim biçimi kavramsallaştırmasına karşı yapılmıştır. Özellikle Frank yaptığı çalışmalarda kapitalizmi sömürü, kâr ve pazar için yapılan üretim olarak, dolayısıyla sadece dolaşım ilişkileri açısından tanımlamaktadır. Böylesi bir tanımlama bir üretim biçimi için temel olan üretim ilişkilerini gözardı etmek anlamına gelmektedir. Bu nedenle de Laclau'ya göre "temel çelişkiyi, üretim yerine dolaşım alanına yerleştirmeye çalışıklarından, gelişmenin nedeni az gelişmişliği doğurduğunu açıklamada yarı yolda kalmaktadırlar" (Laclau, 1986, s.107 aktaran Ercan, 1996, s.171). Üretim biçimi şu şekilde tanımlanmaktadır:

- "Üretim araçlarının mülkiyetinin belirli bir türü,
- Ekonomik artığa el koyma biçimi,

- İşbölümünün belirli bir gelişme derecesi,
- Üretici güçlerin belirli bir gelişme derecesi" (Ercan, 1996, s. 172).

Bu tanım çerçevesinde Frank'ın, Latin Amerika ülkelerini 16. yy'dan beri kapitalist olarak ele alması eleştirilmektedir. Çünkü; gerçekte bu ülkeler o dönemden sonra merkezde gelişen kapitalizmin etkilerine maruz kalmaya başlamışlardır, kendileri kapitalist olmamışlardır. Ayrıca bu tür bir ele alış nedeniyle Frank'ın teorisi tarihselci bir bakış açısına sahip olmadığı için, statik olarak değerlendirilmektedir. Çünkü; buna göre 16. yy.dan beri Latin Amerika'da herhangi bir toplumsal değişme yaşanmamıştır.

Frank ve **Immanuel Wallerstein** (1930-) kapitalizmi tanımlama biçimleri nedeniyle hem Laclau hem de **Robert Brenner** tarafından eleştirilmişlerdir. Bu eleştirilere geçmeden önce Frank ve Wallerstein'in kapitalist üretim biçimi tanımlamalarına bakmak faydalı olacaktır. Frank kapitalizmi kâr elde etmek amacıyla pazar için üretim yapılan bir sistem olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre feodal üretim biçimi ve kapitalist üretim biçimi arasındaki temel farklılık ikincisinde geniş bir pazarın olmasıdır. Bu bakış açısıyla Frank, Latin Amerika'da 16. yy.'dan bu yana geniş bir pazar mekanizması olduğunu ve az gelişmişliğin nedeninin kapitalist sistem içindeki bağımlı konumu olduğunu belirtir.

Wallerstein'da Frank'a benzer bir biçimde kapitalist üretim biçimini tanımlar. Buna göre kapitalizmde temel amaç kâr elde etmek ve üretilen ürünleri pazarda satmaktır. Merkez, çevre ve yarı çevreden oluşan kapitalist dünya ekonomisini sermayenin dolaşımı üzerinden açıklamaya çalışır.

Brenner temel olarak hem Wallerstein hem de Frank'ı yaklaşımlarında üretim ilişkilerine yani sınıf yapısına önem vermedikleri için eleştirmiştir. Brenner, 'kâr elde etmek için pazara yönelik olarak üretim yapılan her üretim biçiminin', kapitalist üretim biçimi olarak tanımlanamayacağını iddia eder. Pazar için üretim yapılan ama, yeniden üretim olmadığı için teknolojik alanda yeniliklerin çok yavaş olduğu ve kapitalist ilişkilerin hâkim olmadığı üretim biçimleri vardır. Brenner'a göre bir üretim biçimi olarak kapitalizmi diğer üretim biçimlerinden ayıran en temel özellik kitlesel düzeyde üretim yapılmasını sağlayan ve artı değer kaynağını oluşturan teknolojik yeniliklerdir. Bir başka deyişle kapitalist üretim biçimi, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran kapitalist sınıfın sürekli olarak üretim araçlarını yenilemelerini gerektirir. Brenner'a göre " yeniden üretimin hızını, temposunu ve niteliğini belirleyen ekonominin bir bütün olarak sınıf yapısının içeriğidir. Bu bakımdan kapitalist ekonomik gelişmenin ardında yatan ana dürtü, pazar için kâr amaçlı üretimden çok, emek gücünün metalaştığı, sınıf yapılı yeniden üretim sistemidir" (Brenner, 1997 aktaran Ercan, 1996, s.16). Brenner, Bağımlılık Okulu'nun üretim ilişkilerinden daha çok, değişim ilişkilerine ve dolayısıyla sermayenin dolaşımına önem verdiklerini belirtir. Bir üretim biçiminin temel niteliği doğrudan üretim alanının kendisi olduğu için, dolaşım alanının öne çıkarılması üretim ilişkileri yani sınıfsal yapı ve mücadelenin önemini azaltmaktadır.

DÜNYA SİSTEMİ KURAMI

Dünya Sistemi Kuramı **Immanuel Wallerstein** tarafından geliştirilmiştir. Bir önceki bölümde incelediğimiz Bağımlılık Okulu merkez ve çevre arasındaki diyalektik ilişkiye vurgu yaparken, Dünya Sistemi Kuramı modern dünya ekonomisini bir bütünlük içinde ele almaktadır (Goldfrank, 2000, s.157).

Brenner'a göre pazar için yapılan üretim kapitalizmin belirleyici özelliği değildir. Kapitalist üretim ilişkileri hâkim olmadığı için yeniden üretimin neredeyse hiç olmadığı ama kâr elde etmek amacıyla pazar için üretim yapan toplumlar vardır ve bunlar kapitalist toplumlar değildir.

Kapitalist üretim biçimini diğer üretim biçimlerinden ayıran en temel özellik elde edilen artı değerün üretim araçlarının yenilenmesi için kullanılmasıdır.

Wallerstein'in dünya sistemi kuramı çalışmalarında temel olarak incelediği beş ana konu vardır. Bunlar, kapitalist dünya ekonomisinin bir sistem olarak nasıl işlediği, bu sistemin başlangıcının nasıl olduğu ve hangi nedenlerle ortaya çıktığı; kapitalist dünya sisteminin tam anlamıyla küresel bir sistem olmadan önceki dönemlerde kapitalist olmayan yapılarla ilişkisi; bu sistemin tarihsel alternatif üretim biçimleriyle karşılaştırması ve kapitalist dünya sisteminin sosyalizme dönüşme sürecidir (Goldfrank, 2000, s.166).

Wallerstein'a göre dünya tarihinde şimdiye kadar *bütünlük* olarak kavramsallaştırılabilecek üç tane üretim biçimi olmuştur. Bunlar *mini sistemler*, *dünya imparatorlukları* ve *dünya ekonomileridir* (Goldfrank, 2000).

Mini sistemler geçmişte varolan ancak günümüzde kapitalist yayılma sonucunda artık örneklerini göremediğimiz kavim toplumlardır. Mini sistemleri basit tarım yapan avcı toplayıcı toplumlar olarak tarif etmek de mümkündür. Mini sistemler içinde tek bir işbölümü, tek bir politik yapı ve kültürel birlik vardır.

Dünya imparatorlukları ve dünya ekonomilerinin her ikisi de dünya sistemleridir. Bu ikisinin mini sistemlerden en önemli farklılıkları çokkültürlü bir yapı içermeleridir.

Dünya imparatorlukları mini sistemler gibi tek bir politik yapıya sahiptirler. Wallerstein, çokkültürlü ve tek bir politik yapının hâkim olduğu dünya imparatorluklarına uzun süre varlığını sürdüren Çin, Mısır ve Roma uygarlıklarını göstermektedir. Dünya imparatorlukları içinde temel değişme biçimi mekânsal ve geçici olarak yayılma ve küçülmedir. Üretilen artığa zor ve güç kullanarak el konulan bu yapı içinde elde edilen artık, yönetici sınıf tabakaları arasında dağıtmakta ve politik amaçlarla kullanılmaktadır. Dolayısıyla artığa doğrudan, dolaysız olarak el konulan bu sistem geniş bir bürokratik yapı gerektirmektedir. Wallerstein'a göre bu bürokratik yapının yükü ve masrafları sistemin bozulmasına yol açmıştır.

Dünya ekonomileri daha önce de belirtildiği gibi çeşitli kültürlerden ve ulus devletler gibi birçok politik yapıdan oluşmaktadır. Merkezi siyasal otoritenin gücü ve masrafı tekil ulus devletler tarafından paylaşılmaktadır. Dünya ekonomilerini birarada tutan yapı tek bir politik yapı değildir. Onları bir arada tutan doğrudan doğruya pazar ekonomisidir. Ekonomik alanın belirleyici olduğu bu yapı için kapitalist dünya ekonomisi tek örnek olarak gösterilmektedir. Bu yapı içinde iki ya da daha fazla ekonomik ve kültürel bölge yiyecek, petrol, korunma gibi ihtiyaçlarını bağımsız olarak karşılayabildikleri için diğerlerinden ayrılmaktadır. Ayrıca iki ya da daha fazla politik yapı egemenlik için rekabet etmektedir. Wallerstein'a göre modern dünyada ayırıcı olan özellik, tek bir işbölümü içinde devletlerarası rekabettir. Bu rekabet teknolojik ve örgütsel yenilikler sayesinde belirli gruplara kendi çıkarlarını, kârlarını daha da fazla artırma olanağı vermektedir.

Wallerstein kapitalist dünya sisteminin ayırıcı özelliğinin kâr için, daha fazla kâr elde etmek için üretim yapılması ve bu ürünlerin pazarda satılması olduğunu belirtir. Böyle bir sistemde kâr elde edildiği sürece üretim durmadan büyür, üreticiler kâr oranlarını büyütme için değişiklik yaparlar. Dolayısıyla kapitalist başarının sırrı kârın peşinde koşmaktır. Kapitalist dünya ekonomisi imparatorluk yaratma eğilimlerine karşı olmuştur. Bu durum kapitalizmin küresel düzeyde üretimi düzenlemede ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir (Goldfrank, 2000; Peet 1991).

Wallerstein kapitalist dünya ekonomisinin *merkez*, *yarı çevre* ve *çevre* olmak üzere üç gruba ayrıldığını ve bunlar arasında bir işbölümü olduğunu belirtir. Wallerstein bu işbölümünün beş ayrı özellik çerçevesinde açıklar. Bunlar merkez- çevre, meta zinciri, yarı çevre, eşit olmayan değişim ve sermaye birikimi kavramlarıdır.

Mini sistemler, dünya imparatorlukları ve dünya ekonomileri dünya tarihinde görülen ve bütünlük olarak kavramsallaştırılan üretim biçimleridir.

Kapitalist dünya sisteminin diğerlerinden en önemli farklılığı kâr elde etmek amacıyla pazar için yapılan üretimdir.

Kapitalist dünya sistemi merkez, çevre ve yarı-çevre ülkelerden oluşmaktadır.

Merkez ve çevre arasında yer alan ve bunlar arasında bir çeşit tampon işlevi göre ülkeler yarı çevre olarak adlandırılmaktadır.

Merkez ve çevre coğrafi ve kültürel olarak ayrı bölgelerde yer almaktadır. Bunun yanı sıra merkez sermaye yoğun, çevreyse emek yoğun üretim gerçekleştirilmektedir. Merkez ve çevre birbiriyle ilişkilidir ve ikisi de birbirinden bağımsız olarak varlığını sürdürmez.

Wallerstein *meta zinciriyle* üretilen hammaddelerin endüstriyel süreçlerden geçerek işlenmiş ürüne dönüştürülmesini ifade etmektedir. Çevre ülkelerde yetiştirilen pamuğun, merkez ülkelerde işlenerek tekstil ürününe dönüştürülmesi buna örnek olarak verilebilir. Wallerstein'a göre günümüzde yaşanan geri kalmışlığın nedeni uzun süredir devam eden ve yoğunlaşan bu yapısal ilişkilerde aranmalıdır. Kapitalist dünya ekonomisi yayıldıkça yeni bölgeler sisteme çevre olarak dâhil edilmektedirler. Aynı zamanda yeni üretim aktiviteleri ortaya çıkmaktadır. "Burada kritik olan üretimin kendisi değil, üretim sürecinin sermaye yoğunluğu ve beceri düzeyidir" (Goldfrank, 2000, s.169). Wallerstein burada tekstil üretimini örnek olarak vermektedir. Buna göre 1600'lerde merkezde sermaye ve emek yoğun olarak gerçekleştirilen tekstil üretimi 1900'lerde yarı çevrede gerçekleştirilmeye başlamıştır. 2000'lerdeyse, çevre, tekstil üretimini gerçekleştirmektedir.

Yarı çevre, merkez ve çevre arasında ekonomik ve politik olarak bir tampon işlevi görmektedir. Politik olarak, çevrede merkeze karşı gelişen muhalefeti dengeler. Ekonomik olaraksa hem merkez hem de çevre benzeri bir konumdadır. Merkeze az işlenmiş metaller ihraç ederken basit imalat ürünlerini çevreye satar.

Wallerstein, merkez çevre arasındaki işbölümünü, yeniden üreten mekanizma olarak *eşit olmayan değişimi* öne sürer. "Eşitsiz değişim çevrede geçimlik ve yarı-işçileşmiş sektörlerden elde edilen artığın, merkezde yüksek teknoloji ve tam işçileşmiş sektörlerle sistematik olarak transfer edilmesidir" (Goldfrank, 2000, s.170). Bu durum merkezde, yüksek yaşam standartları, yüksek ücretler ve işçilerin politik olarak örgütlenmesini sağlarken merkez ve çevre arasındaki farklılığın iyice artmasına neden olur.

İşbölümünün son temel unsuru *sermaye birikimidir*. Wallerstein, sermaye birikimini ulusal değil küresel bir süreç olarak ele alır. Sermaye birikimi doğal olarak çevrenin artığına el konulmasını ve merkeze aktarılmasını içerir. Dolayısıyla coğrafi yayılmacılık kapitalizmin kurulması için gerekli bir durumdur (Goldfrank, 2000, s. 168-170).

Wallerstein'a göre dünya kapitalist ekonomisi/dünya sistemi 16. yy. Avrupa'sında ortaya çıkmıştır ve gelişme aşamaları aşağıdaki gibidir:

1. Avrupa dünya ekonomisi 16.yy'da belirlemeye başlamıştır (1450-1640). Feodalizmin krizleri ve karşılaştığı ikilemler ancak işbölümünün coğrafi olarak dağılımı sayesinde çözülebilmiştir. Bu dönemin sonunda Kuzey Batı Avrupa merkez olmuştur. İspanya ve kuzey İtalya şehirleri yarı çevre konumuna, Kuzey Avrupa sistemin esas çevre konumuna gelmişlerdir.
2. 1650- 1730 durgunluk dönemi sırasındaki ticari savaşlar İngiltere'yi yaşayan tek merkez devlet konumuna getirmiştir.
3. 1760'dan sonra endüstriyel üretim ve hammaddeye duyulan ihtiyaç sonucunda sistem coğrafi olarak yayılmaya başlamıştır ve sonucunda İngiliz egemenliği altında bir dünya sistemi oluşmuştur. Rusya en önemli dış sistem olarak yarı çevrelerin arasına katılırken Latin Amerika'nın geri kalan bölgeleri, Asya ve Afrika çevre olmuşlardır. Bu yayılma Amerika ve Almanya'yı yarı çevre sonunda da merkez yapmıştır. Merkez kendi imalat ürünleriyle çevrenin tarımsal ürünlerinin mübadelesini yapmaktadır. Endüstrinin bir yerde yoğunlaşması şehir proletaryasını yaratmıştır. Şehir proletaryası ise

merkezde kapitalist sistemin dengesini tehdit eden içsel bir tehlike olarak görüldüğü için endüstriyel burjuvazi satın almak zorunda kalmıştır.

4. I. Dünya Savaşı ile yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreçte Rusya'daki devrim sonucunda Rusya çevre konumuna düşmüştür. Kapitalist dünya ekonomisi Birleşik Devletlerin egemenliği altında birleşmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra pazarlar genişlemiş ve egemen güç yeniden kurulan Batı Avrupa olmuştur. Latin Amerika, Birleşik Devletlerin yatırımlarına ayrılırken Güney Asya, Orta Doğu ve Afrika koloni olmaktan kurtulmuşlardır. 1960'ların sonlarından beri Birleşik Devletlerin politik egemenliğindeki düşüş, kapitalist girişimcinin özgürlüğünü artırmış ve çokuluslu şirketler ortaya çıkmıştır. Buna rağmen varolan toplumsal durumda iki temel çelişki vardır: birincisi kısa dönemde, işçi sınıfının "artığının" şirket kârı biçiminde alınması, uzun dönemde aynı sınıfın yaygın tüketimine duyulan güvenle çalışmaktadır. İkinci olarak kısa dönemde karşıt hareketlere verilen çok küçük ayrıcalıklar kısa dönemde sınıf savaşını bertaraf ederken dünya ekonomisinin bir sonraki krizinde birden yükselmeye başlamasına neden olabilir. Wallerstein uzun dönemde dünya kapitalizminin bütün alanlarında çatışma olacağını sonunda sosyalist bir dünyanın kurulacağına inanmaktadır" (Peet, 1991, s.50-51).

Wallerstein'in Dünya Sistemi yaklaşımı, kapitalizmin gelişmesinin tarihsel kökenleri bağlamında Frank'ın teorisini yeniden gözden geçirip geliştirme çabası olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte kapitalizmi üretim ilişkileri yerine dolaşım ilişkileri -sermayenin küresel düzeyde dolaşımı- açısından ele aldığı bu nedenle de sınıf mücadelesinin kaynağına inmediği için eleştirilmektedir.

EKLEMLENME KURAMI

Teorik olarak yapısalcı Marksizmden beslenen Eklemlenme Kuramı hem Bağımlılık Kuramına, hem de Dünya Sistemi yaklaşımına eleştirel bakmaktadır. Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi kuramı Üçüncü Dünya ülkelerinin azgelişmişliğinin nedeni olarak kapitalizmi göstermektedir. Her iki yaklaşımda azgelişmiş ülkelerin sömürülmesinde temel önceliği ticarete, uluslararası pazar ilişkilerine vermektedir (Larrain, 1998, s.180). Eklemlenme kuramı Üçüncü Dünyayı ya da azgelişmişliği anlamak için üretim biçimi kavramı yerine toplumsal formasyon kavramını kullanır. Althusser etkisinde gelişen bu yaklaşım, toplumsal formasyonları ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerdeki pratikler çerçevesinde ele alır. Buna göre *toplumsal formasyon* birden fazla üretim biçiminin birbirlerine eklemlenerek birarada bulunduğu yapıyı ifade eder.

Yapısalcı Marksizm konusu için Sosyoloji Tarihi kitabınızın 9. Ünitesi olan 'Yapısalcılık' bölümüne bakınız.

DİKKAT

Eklemlenme Kuramı neden üretim biçimi yerine toplumsal formasyon kavramını kullanmaktadır araştırınız.

SIRA SİZDE

4

Kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar arası ilişkiler Marksist gelişme yazınının temel konularından birisidir. **Wolpe**'a (Peet, 1991, s.67) göre bu ilişki, Marx'ın bu konudaki çalışmalarına dayandırılarak iki farklı şekilde ele alınmaktadır. Birincisindeki temel iddiaya göre kapitalizmin yayılması, kapitalizm öncesi üretim biçimlerini bozmakta ve ortadan kaldırmaktadır. Burada kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin içsel dinamikleri gözardı edilmektedir. İkinci yaklaşımsa kapitalist ve

kapitalist olmayan toplumlar arasındaki ilişkinin karmaşık olduğu görüşüne dayanır. Kapitalist olmayan toplumların, kapitalist toplumların egemenliğine karşı direnç gösterebileceğini, dolayısıyla sanıldığı gibi tersine hemen yıkılmayacağını savunur.

Üretim tarzlarının eklenmesi yaklaşımı toplumsal formasyonlar arasındaki ve içindeki eşitsiz gelişmeyi açıklamaya çalışmıştır. *Eşitsiz gelişme* kapitalizmin yayılması sonucu dünyanın bazı bölgelerinde üretim güçleri gelişirken, bazı bölgelerinde çarpık ya da sınırlı bir büyümeyi ifade eden bir kavramdır (Marshall, 1999).

Eklenme kuramcılarında **Charles Bettelheim** (Peet, 1991, s.68-69) toplumsal formasyonları birçok üretim biçiminden oluşan karmaşık bütünlükler olarak tanımlar. Bu karmaşık bütünlükler içinde ekonomik, politik ve ideolojik olarak kapitalist üretim biçimi hâkim olabilir. Bununla birlikte bireyler, aynı anda köylü ve ücretli işçi olarak hem kapitalist hem de kapitalist olmayan üretim ilişkileri içinde yer alabilirler. Bettelheim'a göre kapitalist üretim ilişkilerinin bütün dünyada hâkim olması, uluslararası bir işbölümünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu işbölümü gereğince egemen olan toplumsal formasyonlarda gelişmiş bir endüstriyel üretim ve gelişmiş üretim ilişkileri görülürken hâkimiyet altındaki toplumsal formasyonlarda, üretici güçlerin gelişmesini durduran politika ve ideolojiler görülmektedir. Bütün bunlarsa bu farklı toplumsal formasyonlar arasındaki ekonomik eşitsizliklerin yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Bettelheim'a göre bir bölge ya da ülkenin başka bölge ve ülkeler tarafından sömürülmesi durumu toplumsal formasyon kavramıyla açıklanabilir.

Bettelheim kapitalist üretim biçiminin ulusal ve uluslararası düzeyde üretim güçleri ve üretim ilişkilerini iki düzeyde yeniden ürettiğini iddia eder. Buna göre kapitalist üretim biçiminin yayılması ulusal düzeyi bozar ve parçalar. Kapitalist üretim biçimi, emeğin toplumsallaşması, ücretlerin seviyesi vb. konularda belirleyici hale gelir. Bunun sonucunda kapitalist olmayan üretim biçimlerinin yerine geçerek ve eski üretim biçiminde yer alanlar kapitalist üretim ilişkilerine dâhil olurlar. Fakat bunun yanında kapitalist üretim biçiminin hâkimiyetine rağmen eski üretim biçimlerinin korunma, yeniden yapılanma gibi eğilimleri de görülebilir. Bettelheim buna örnek olarak tarımsal üretimi vermektedir. Tarım sektörü içinde yer alan üreticilerin pazarla ilişkileri zayıf olabilir. Ürettikleri ürünü en düşük fiyattan satmaları gerekirken kendi yeniden üretimlerini devam ettirebilmeleri için daha yüksek fiyattan satabilirler.

Eklenme kuramcılarında **Barbara Bradby** (Peet, 1991, s.70-71; Wolpe, 1984) kapitalizm öncesi üretim biçimlerini, üretimin ihtiyaçlara göre yapıldığı ve henüz imalat ve tarımın birbirinden ayrılmadığı metalaşmamış ekonomiler olarak açıklamaktadır. Bu tanımlamada Bradby, Luxemburg'un *doğal ekonomi* kavramından yararlanır. Bu üretim biçimlerinde çözülme süreci toprak ve emeğin meta haline gelmesi, artı değer elde etmenin üretimin amacı haline gelmesiyle gerçekleştiğini belirtir. Bradby'e göre kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin çözülme süreci her yerde, her zaman aynı hızla ortaya çıkmayabilir. Bu çözülme sürecini anlayabilmek için Bradby üç noktaya dikkat çeker. İlk olarak kapitalizmin kendi iç dinamiklerine, yeniden üretimine ve yayılmasına bakılması gerekmektedir. İkinci olarak, kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin içsel yapısına, temel üretim ilişkilerine ve yeniden üretim sistemlerine bakılması önemlidir. Son olarak da kapitalizm ve kapitalizm öncesi üretim biçimleri arasındaki ilişkiye, eklenmeye bakılması önemlidir.

Bir başka eklenme kuramcısı **Pierre-Philippe Rey** (Peet, 1991, s.71-72; Wolpe, 1984) kapitalist ve kapitalist olmayan toplumsal formasyonlar arasındaki

Eşitsiz gelişme kapitalist üretim biçiminin yayılması nedeniyle dünyanın bazı bölgelerinde ortaya çıkan çarpık ve sınırlı gelişmeyi ifade eder.

Bettelheim'a göre kapitalist toplumsal formasyonların yayılması sonucunda ortaya çıkan işbölümü nedeniyle farklı toplumsal formasyonlar arasındaki eşitsizlik yeniden üretilmektedir.

ilişkiyi açıklayabilmek için, feodalizmden kapitalizme geçişi model olarak ele alır. Bu dönüşümde üç aşama olduğunu belirtir. Birinci aşamada kapitalizm emek gücü ve tarımsal ürün elde edebilmek için feodal üretim biçimine ihtiyaç duymaktadır. Bundan dolayı uzun bir süre feodal yönetici sınıfla burjuva sınıfının çıkarları birbirleriyle uyum halindedir. İkinci aşamadaysa kapitalizm egemenliğini kurmuştur ama ucuz işgücü ihtiyacı için kapitalist olmayan üretim biçimlerine ihtiyacı vardır. Üçüncü aşamadaysa kapitalizmin işgücü için artık kapitalizm öncesi üretim biçimlerine ihtiyacı ortadan kalkmıştır. Rey, çalışmasını yaptığı dönemde, kapitalizmin henüz söz konusu aşamaya gelmediğini belirtmektedir.

Eklemlenme kuramının genel olarak toplumsal değişme yazınına yaptığı katkıları şu şekilde değerlendirilmektedir. Eklemlenme kuramında toplumsal değişme dinamik bir süreç olarak ele alınmıştır. Bu dinamik süreç içinde hem kapitalist toplumlarda yaşanan değişimler, hem de bu değişimlerin kapitalist olmayan toplumlar üzerindeki etkisine bakılmıştır. Bu anlamda “gelişmenin farklı toplumsal kesimler için farklı anlamlara geldiği, bunun da kendisini bir ve diğer toplumsal pratiği savunma ya da engelleme türünde pratiklerle açığa çıktığı belirtilmiştir” (Ercan, 1996, s.185). Toplumsal değişimin doğrusal olacağı yönündeki iddialara karşı çıkmıştır. Bu çerçevede yaptıkları somut analizler sonucunda kapitalizmin yarattığı eşitsiz gelişme eğilimi nedeniyle eski üretim biçimleri ve ilişkilerinin hemen yıkılmayabileceğini, belirli bir dönem için güçlenebileceğini ve korunabileceğini göstermiştir. Ayrıca eklemlenme kuramı soyut bir kavram olan üretim tarzı kavramı yerine toplumsal formasyon kavramını kullanarak aynı anda ekonomik, politik ve ideolojik süreçlerin analizini yapmıştır (Ercan, 1996, s.185-186).